

Джунушев К.В.

ТИЛЕКМАТ АКЕНИН АДилЕТ, КАЛЫС БИЙЛИГИ

Джунушев К.В.

СПРАВЕДЛИВАЯ И ОБЪЕКТИВНАЯ ВЛАСТЬ ТИЛЕКМАТА

K.V. Dzhunushev

FAIR AND OBJECTIVE POWER OF TILEKMAT

УДК:808.44/375

Ысык-Көл өрөөнүндөгү кыргыздардын ар бир уруусунун - бугу, дөөлөс саяк, коңурат, катаган, мундуз, моңолдор, саруу, басыз ж.б., башкаруучу бийлери болгону менен, жалпысынан аларга Боронбай манап өмүрүнүн акырына чейин жетекчилик кылган. Ал абдан калыс, бардык урууларды тең санаган адам болгондуктан, бугуларда тиешелүү Ысык-Көл өрөөнүнө ооп келген элге жер берип, аларды кодулабай бооруна тартып, бардыгын бир жерде жашаган адамдар деп эсептеп, биримдикте, ынтымакта кармап келген. Ошондуктан аны көл өрөөнүндөгү эл башкы манабыбыз (хан, султан, төрө даражасы менен барабар бийлик даражасы) дея эсептешкен.

Боронбай Меңмурат уулу 1858-жылы жүрөк оорусунан көз жумгандан кийин шарт боюнча бугу уруусун, анын тегерегиндеги урууларды башкара турган башкы манапты шайлоо зарылдыгы келип чыгат. Бул чоң милдетти аткарууга бир нече адамдардын аттары - Бирназар уулу Мураталы бий, Сасыке уулу Зарыпбек, Алыбай уулу Солгонкул бий, Шералы уулу Качыбек элчи, Жылкыайдар уулу Тилекмат элчи ж.б. атала баштайт. Булардын арасынан калың эл Тилекматты колдой тургандыгы байкалып калганда, анын (Тилекматтын) улуу агасы катары эсептелип жүргөн, Боронбайдын тушунда эле бугу уруусунун башкы бийи болгон Мураталы бий:

Иним мен карыдым. Бугу элинин башкы манабы (султаны) милдетине сен татыктуусуң. Сен менин айтканымга көнүп бер. Сени айтып, мен аксакалдар кеңешинин уюткуларына - дөөлөс Сарт акеге, Шапак уругунун Өмүр баатырына, Эшкочонун Балтабайына, Алыбай уругунан Солтонкулга жана желдең, кыдык, саяк урууларынын билермандарына сунуш кылып көрөйүн. Менин билишимде аксакалдар кеңеши гана эмес, жалпы журт сени колдойт, анткени сенин ким экендигинди, ой тилегинди, аткарып жүргөн ак эмгегинди эл жакшы билет,- деп Тилекматка кеңешет. Иниси Тилекмат да бул кеңешке көнөт. Ошондон кийин Мураталы бий сунушун аксакалдар кеңешине, жалпы элге кайрылып айтканда, бардыгы бир пикирде болушуп, ак пейилдери менен колдоп кетишет. Ошентип, бугу эли баш болгон көл өрөөнүндөгү урууларга Тилек-

мат аке башкы манап болуп, эки тизгин бир чылбырды колуна алат.¹

Ушул эле кеңеште Меңмурат тукумунан сунушталган Сасыке уулу Зарыпбек жогорку бул бийликке өтпөй калат. Зарыпбек Боронбай манаптын аталаш иниси. Ушул жагдайга байланыштуу бийликке мен келем деп үмүттөнүп жүргөн экен.

Зарыпбек, чындыгында, бул окуяга чейин эле Тилекматтын эл арасында кадыр-баркынын өсүп баратканын көрө албай, аны кодулап, сен чыгдан ордуна келген кулсуң, сага эл башында болууга орун жок; эл башкаруу бизге гана, бугу уруусунун нагыз өз тукумуна гана, тиешелүү деп, ыгы келген жерде да, ыксыз учурда да басмырлап жүрчү экен. Эми башкы бийлик Тилекмат акеге өткөндөн кийин ого бетер өчөшүп, ага жамандык жасоонун айла-амалын издей баштайт.² Зарыпбектин негизги максаты башкы бийликти ээлөө болучу, анткени ал Боронбайдын тушунда эле эл башкаруу чөйрөсүнө аралашып (албетте агасы Боронбайдын аркасы менен), бийликтин даамын татып калган. Чындыгында, Зарыпбек да Меңмурат тукумунан Боронбайдан кийинки таасирдүү адамдардын бири болгон. Бирок анын (Зарыпбектин) акыл-эси, эл башкаруу жөндөмүнө караганда табийгый терс сапаттары – өзүмчүлдүгү, башка уруулардан, Ысык-Көл өрөөнү, негизинен, бугу элиники деп, бой көтөргөндүгү, ичи тардыгы, өз оюн гана туура деп эсептеген караөзгөйлүгү -басымдуулук кылган. Анын мындай жагымсыз терс сапаттарын эл билген. Эл андан жазганып, ачык айтпаганы менен, ич ара жактырчу эмес.

Тилекмат акенин бийлик жүргүзүүсү өзү каалагандай ээн-эркин болгон жок. Ал Омскидеги генерал-губернатордун, Верныйдагы жана Караколдогу орус империясынын жетекчилигинин көрсөтмө-

¹ Бул маалыматтар төмөнкү санжырачылардын айткандары боюнча берилди: Жылкыбаев Апыш, Жети-Өгүз району, мурунку Алкым, азыркы Балтабай айылы, жогорку билимдүү, 1924-жылы туулган; Касмамбетов Сапарбек, Бишкек шаары, Киргизия - 1, А.Кожомкулов көчөсү -8, жогорку билимдүү, Эл Манасчы коомдук Манас академиясынын академиги, Даңк медалынын ээси, Улуттук Жазуучулар Союзунун мүчөсү, 1934-жылы туулган.

² Чыныбаев Турсуналы, санжырачы, орто билимдүү, 1932-жылы Түп районунун Кең-Суу айылында туулган, азыркы дареге: Каракол шаары, К.Кадыров көчөсү – 20.

лөрүнөн, буйруктарынан чыга алган эмес. Ошондой болсо да, орус жетекчилигинин максат-талаптарын элге туура түшүндүрүп, алардын ою менен иш алып барууга, алардын көңүлүн таап, эл-журтту биримдикте кармоого, жалпы эле элдин тынч жашоосун камсыз кылууга бар болгон күч-кубатын жумшоого аракет жасаган. Орус бийлиги да Тилекмат акенин ой-пикирин, көздөгөн максатын туура түшүнүп, аны колдоого алгандыктан, Каракол уездиндеги иштеп жаткан сот, тергөөчүлөр, катчылар, тилмечтер ж.б., көпчүлүгү ага (Тилекмат акеге) баш ийген, анын сунуштарын аткарган.³ Орус жетекчилердин сунушу боюнча Тилекмат акенин башкаруу курамы төмөндөгүдөй болгон: жүз түтүнгө чакан бир башчы (старчын-староста); беш жүз түтүнгө бир аким; миң түтүнгө бир болуш башкаруучулук кылган. Башкаруунун ушундай системасы түзүлгөндөн кийин Ысык-Көл өрөөнүндөгү бардык болуштуктар Тилекмат акеге баш ийишкен. Элдин оюна туура келтирүү максатында Тилекмат аке ар бир баскычтагы (жүз түтүн, беш жүз түтүн, миң түтүндөгү) аксакалдар кеңешинде жетекчилерин талкуулап, бир пикирге келгенден кийин гана Каракол уездинин начальнигине бекитүүгө сунуш кылган. Жетекчи топтордун башчыларынын да кызмат өтөө мөөнөтү уезддин начальниги менен макулдашылган: жүз башы бир жылга, беш жүз башы (аким) эки жылга, ал эми болуштар болсо үч жылга шайлоо түрүндө дайындалган.⁴ Тилекмат акенин талабы жана сунушу боюнча ар бир топтун жетекчилери жашына, түпкү тегине жана колунда байлыгы бар-жогуна карабастан, иш билги жөндөмүнө, адамдар менен тил табышып, ынтымакта иштөө мүмкүнчүлүгүнө, жагдайды, шартты түшүнө билген сезимталдыгына, эл-жерди, салтты жакшы билген, өзгөчө акыл-эсинин тунуктугуна, адамгерчилигине, чындыкты бекем кармаган акыйкатчылыгына жараша тандалып алынган. Ар бир топтун жетекчилеринин мындай сапаттарын Тилекмат аке уезддин начальнигине мүнөздөп кабарлап турган. Натыйжада Тилекмат акенин бул багытта жүргүзгөн иштери элге да, уезддин начальнигине да жаккан.

Жалпы жетекчиликти жүргүзүү боюнча Тилекмат акенин ошол учурда өзүнө гана мүнөздүү негизги принциби болгон: өзү жеке чече турган, же өзүнүн кийлигишүүсү менен чечиле турган маселелер болсо, эң алды менен аны аксакалдар кеңешинде талкуулап, алардын пикирин уккандан кийин гана шашылбай, терең ойлонуп, алгылыктуу чечим чыгарган. Мындай учурда ал элдин да, даттануучулардын да, аксакалдардын да ой-пикирин

таразалап көрүп, акырында өз акылы менен оң бүтүмгө келип, оңтойлуу чечим чыгарып турган. Бардык ишке калыс, терең, так мамиле жасалып тургандан улам бара-бара убакыттын өтүшү менен мурда бийликке аралашып жүргөн колунда бар, бай сымактанган адамдардын балдары бийлик чөйрөсүнөн алыстатыла баштаган. Бул көрүнүштү сезе баштаган айрым бардар адамдар, мурда бийликке аралашып жүргөн саналуу адамдар, Тилекмат аке дайындаган кээ бир жетекчилерге, ал гана эмес Тилекмат акенин өзүнө да тымызын каршы чыгышып, элге гана эмес, көл өрөөнүндөгү орус жетекчилерине да жалган, терс ушак тарата баштаган. Эми мындай көрө албастык, ичи тардык, адам болгон соң, эл арасында боло бере турган көрүнүш экендигин турмуш тарыхы далай эле жолу ырастады го.

Санжыра маалыматтарына караганда, Тилекмат акенин бийлигинин учурунда мурда бири-биринен бой көтөргөн, байлык жана жер талашкан урук жетекчилеринин кесепетинен ич ара нараздашкан, кагылышкан уруктар, өзүнчө чакан топ түзүшкөн аталыктар бир ынтымакка келишип, эл арасында жоготуулар, бүлгүндүктөр болбой, жер которуп көчүп кетүүлөр жоюлуп, өз ара ынтымак, биримдик күч алып, жакшынакай алыш-бериш, барыш-келиш өркүндөп, элдин жашоо-тиричилиги оңоло баштаган.

Эл турмушуна Тилекмат акенин кошкон дагы бир чоң салымы - билим алууга демилге көтөрүшү. Ал эл жашоосунда билимдин керектигин түшүнгөн. Анткени билим албагандыктын кесепетин өз башынан өткөргөн. Тилекмат аке

Верныйдагы орус мектебине бугу уруусунун зирек, билим алууга шыктуу, жөндөмдүү балдарынан аларга кошуп, өзүнүн Чыныбай баш болгон үч баласын да жөнөткөн. Ошол эле учурда Ысык-Көл өрөөнүндө да ар кандай мөөнөттөгү менчик медреселер ачыла баштаган. Тилекмат аке андай медреселердин ачылышына да көмөк көрсөткөн. Ошондой болсо да, билим алуу абдан эле чектелүү, аз санда болгон.

Кыргыз санжырасынын маалыматтарына караганда, уруулардын, уруктардын, алардын ичиндеги чакан аталыктардын арасында алыш-бериш боюнча, мал жайыттары боюнча, же үй тиричиликтеги ар түрдүү маселелер боюнча ич ара пикир келишпестиктер, нараздашуулар болуп келген. Эл арасында андай маселелерди чечүүнүн оң жана терс жолдору, ыкмалары болгон: салт боюнча акыл менен, жылуу сөз менен убадалашып, достошуу же кыз алышып, кыз берип кудалашуу менен, же нараздашууга жол бербөө максатында антташып коюу жана башка амал-айла, ыкмалар менен оң пикирге келишкен; нараздашууну чечүүнүн терс жагы пара берүү болгон. Пара берүү жашыруун жүргүзүлгөн. Тилекмат аке ушул терс жолго бөгөт коюуга абдан аракет кылган. Мисал катары бир окуя жөнүндө кабар берип коелу.

³ Асаналиев Үсөнбек, 1932-жылы туулган, филология илимдеринин доктору, профессор, КР Жазуучулар Союзунун мүчөсү, санжыра иликтөөчү, дареги: Каракол шаары, Коенкөзов көчөсү-47, 43-батир.

⁴ Ачикеев Кудайберген. Тилекмат - акылман башчы, даанышман кеңешчи, баатыр элчи. - Бишкек: 1998, 120-б.

Бугу уруусунун желдең жана кыдык уруктарынын илгерки жерлери жана сырт тараптагы (Ысык-Көлдү курчап турган Тескей тоолордун аркы бетин сырт деп коюшат) жайлоолору чектеш болгон. Мал көбөйгөн сайын жайыт тардык кылып, бул жер меники, сеники дегенден улам аталган эки уруктун билермандары нараздаша башташат. Убакыттын өтүшү менен пикир келишпестикти өз ара чечише албай, Тилекмат акеге кайрылууга аргасыз болушат. Бул чакырууга макул болуп, Тилекмат аке коштоочу жигиттери, катчысы менен Тонго жөнөйт. Убадалашуу боюнча кездешүү желдең жеринде да, кыдык жеринде да эмес, Тондун Төрт-Гүл деген жеринде (саяк уруусу жашаган жерде) болмок. Тилекмат аке Тонго жакындап калганда, Кекиликтин-Чаты деген сайда кыдык уругунун жол күзөткөн элчиси (Тилекматты атайы жолдон тосуп алуу үчүн жиберилген адам) салам айтып, алдынан чыгып, даярдалып коюлган тамак-аштан берип, түштөнтүп жаткан учурда башкаларга байкатпай эпчилдик менен Тилекмат акенин чөнтөгүнө чоң күмүш жамбыны салып коет. Аке ичинен капа болуп, мунун пара экенин билип турса да, атайын эле билмексенге салып, байкатпай жол жүрүп кете берет. Болжожкон жерде жыйын башталат. Эки тараптын билермандары болгон-койгон иштерди, өздөрүнүн жүйөөлөрүн айтып бүтүшкөндөн кийин Тилекмат акенин пикирин укмакчы болушат. Ал (Тилекмат аке) баргандан баштап өзүнө кезек келгенге чейин үн катпастан капаланып отура берет. Ошондо желдең уругунун билерманы акеге кайрылып, анын сөзүн угууну өтүнгөндө, ал жамбыны сууруп чыгып, эл ортосуна таштап коюп:

- Жер кудайдыкы. Кудай жараткан жерди меники деп энчилеп алууга болбойт. Илгертеден батышып жашап келе жаткан жерге эми батпай калдыңарбы? Бардык карым-катыш пейилге жараша болот. Пейилиңерди оңдогула. Пейил кенен болсо, ушул эле жериңерге мындан эки эсе, үч эсе мал-жанды батырууга болот, - деп, акылмандуулук менен айтылган сөзүн чай кайнамага улантып, бугу уругунун эки бир тууган уругун муютуп, ынтымакка келтирип, экинчи мындай нараздашуу болбогондой кылып, элдештирип кеткен экен.

Ушул окуядан кийин эл-журт Тилекмат акенин калыстыгын, анын пара албастыгын, параны жек көрө тургандыгын ого бетер даңазалап, аны башкалар да үлгү кылышсын деп сөз таратышкан.⁵

Бул сыяктуу окуяларды, чиеленишкен маселелер гана эмес, жөнсалды, оңой-олтоң маселелерди чечүүдө Тилекмат аке иш оңтойлуу болуш үчүн, аксакалдар кеңеши менен бирдикте талкуулап, адегенде, маселенин келип чыгышынын себебин, анын канчалык даражада зыяндуу экендигин, андан кийин маселенин мүнөзүн, анын ата-баба салтына

канчалык денгээлде жат экендигин талдап, андан соң маселени чечүүнүн амал-айласын издеп, акылга салып ойлонуп отуруп, акырында өзүнүн жыйынтык ой-пикирин айтчу экен. Ошентип, Тилекмат аке элдин кеңешип кескен бармак оорубайт деген накыл сөзүн дайым бекем туткан. Өзү жашаган учурдагы элдин кулк-мүнөзүн, алардын жашоо деңгелин, карым-катышынын бардык жактарын башкалардан жогору түшүнгөн. Биринчиден, анын ушул өзгөчө сапатын, эл туура түшүнгөн. Экинчиден, табият тартуулаган акыл-эс көрөңгөсү Тилекмат акени эл сүймөнчүлүгүнө жеткирген. Үчүнчүдөн, ал эч качан ээлеп турган жогорку бийлигине чиренген эмес. Жаратылышынан кандай сыпайы, бой көтөрбөгөн, жөнөкөй болсо, өмүрүнүн аягына чейин карапайым мүнөзүн, жүрүм-турумун өзгөрткөн эмес, ошон үчүн ал даанышман, ар бир иштин алдын-ала туя да, сесе да билген көсөм деген даражага татыктуу болот.⁶

Тилекмат аке Ысык-Көл өрөөнүндө 4 жылга жакын бийлик жүргүзгөн. Ушул мезгилде ага нааразы болгон, наалат айткан Зарыпбектен башка жан адам болгон эмес, анткени ал эл менен эриш-аркак аралашып, чырмалышып жашап келген. Тилекмат аке, чындыгында, өзүнүн белдүү, бекем таянычы эл экендигин жакшы билген. Ушул негизде, ал эл менен сырдаш болуп, калың элди бооруна тарта билген. Ал өзүнөн улуу устаты, кийинчерек бийлик жүргүзүп турган учурундагы кеңешчиси Сарт акенин:

«...элге алымдуу, элге жагымдуу, сөзү жугумдуу, эли үчүн жанын сайган, кайгы-мунун чогуу тарткан, жыргаса чогуу жыргаган адилет, калыс башчыны эл-жери кадырлайт, ардак тутат»⁷ - деген накыл сөзүн жетекчиликке алып, аны өмүрүнүн акырына чейин эстен чыгарган эмес. Ошентип, Тилекмат акенин өз учурунда эл турмушуна кошкон салымы, табийгы жеке сапаттары, эл берген, эл баалаган даражалары ага тарыхта өчпөй турган из, түбөлүк эсте каларлык абийир алып келди. Ал бар өнөрүн, турмуштук билимин, тажрыйбасын чыныгы даанышман, нукура сөз устаты, адамкерчиликтин, акылмандуулуктун, нускалуулуктун үлгүсүн элине мурас белек кылып кетти. Ошондой болсо да, кайталап айта кетели, кубаттуу, таасирдүү тышкы күчтөрдүн (Кокон хандыгы, орус колонизаторлору) жана айрым ички көрө албастардын кысымынан эркин боло алган эмес. Ошонун кесепетинен ал ээн-эркин өз оюн, максатын аткарууга толук жетише алган эмес.

⁶ Касымов Туратбек, КР Жазуучулар Союзунун мүчөсү, санжыра жыйноочу жана иликтөөчү, бир нече тарыхый романдардын автору, дареги: Жети-Өгүз району, Дархан айылы, Толукбаев көчөсү - 30, 21. 01. (1942-жылы туулган).

⁷ Иманов А. Мойт аке, Сарт аке, Тилекмат чечен. - Бишкек: 2009, 67-6.

⁵ Албаков Оболбек. Акылман, элчи Тилекмат аке. - Бишкек: Бийиктик басмасы, 2009, 93-95-бб.

Баарынан ички душман зыяндуу демекчи, Зарыпбектин көрө албастыгы Тилекмат акеге чоң залал келтирген. Бул окуяга да мисал келтире кетели.

Зарыпбек, чындыгында, Боронбайдын кадыр-баркы, Меңмурат уругунун колдоосу менен эл башкарган, жогорку чөйрөгө аралашып жүргөн, ошол себептүү ал Каракол уездинин начальниги, анын чөйрөсү менен байланышы болгон. Ушул кырдаалдан пайдаланып, начальникке Тилекматты мурдатан даярдап жүргөн ушак сөздөр менен жамандап, аны кызматтан түшүр, анын ордуна мени дайында, мен Ысык-Көл өрөөнүндөгү бардык болуштуктардын байлыгынын кыйла бөлүгүн акырындык менен сага алып берем деп, уезддин начальнигин байлыкка кызыктырат.

Анда начальник:

- Тилекмат чын дили менен жакшы иштеп жатат, аны бардык эл колдоп турат, аны кызматтан четтетүүгө эч кандай себеп жок, - деген жообун айтат. Начальниктин Тилекматка болгон жакшы пикирин уккандан кийин Зарыпбек дагы бир куру жалааны ойлоп табат.

Бугу уруусунун арык тукумунан чыккан атактуу Кыдыр аке -Тилекматтын күйөө баласы. Кыдыр акенин атасы - Токсоба. Чындыгында, Кыдырдын накта атасы - Байсары. Токсоба менен Байсары - уялаш бир тууган. Токсобанын баласы жок болгондуктан, байсары Кыдырды агасы Токсобага берген. Ошондон кийин Кыдыр аке Токсобанын баласы деп аталып калган.⁸ Токсоба да эл аралап, өз уругун башкарган белгилүү адам болгон. Ошондой болсо да, Токсоба Зарыпбекке баш ийген. Ушул жагдайдан пайдаланып, Зарыпбек Токсобага келип:

- Сен кудаң Тилекматка барасың. Кандай да болсо анын мөөрүн табасың. Мына бул ак кагаздын аягына анын мөөрүн басып келесиң. Ушул сырды эч кимге айтпайсың. Эгерде Тилекматтын мөөрүн кагазга басып келбесең жана бул жашыруун сырды бирөөлөргө айтып койсоң, сен туугандарыңдын арасында тирүү жашабайсың. Сени жок кылып коюунун амал-айласын ойлонуштуруп койгонбуз, - деп коркутат. Бул айтылгандарга Токсоба ишенип, Тилекмат кудасыныкына барып, бир нече күн конок болуп жүрүп, Тилекматтын мөөрү кайсы жерде экендигин билет да, ыңгайлуу учурду таап, мөөрдү ак кагаздын аягына басып, кайра алган ордуна коюп коет. Иши бүткөндөн кийин Токсоба айылына келип, Зарыпбекке мөөр басылган кагазды берсе, ал дагы зордук жолу менен мөөрдүн жанына Токсобанын бармагын бастырып алат.

Зарыпбек үйүнө келип, мурда эле жалдап келген молдону чакырып алып, ага төмөнкүдөй мазмундагы катты жаздырат:

- Какшаалдын бегине биз жыйында сырт бетиндеги жайлоого чыгабыз. Силер бизден кабар

алып тургула. Мен элди бардык малы менен бүт Сыртка (Кытайга чектеш жайлоо) алып чыгамын. Силер бизге жер берип, көчүрүп кеткиле. Биз орустар менен моюн аралаш жашагыбыз келбей калды, - деп жаздырат.

Ыңтайлуу учурду күтүп жүргөн Зарыпбекке, ондой берди болуп, күндөрдүн биринде Тилекматтын ишенимдүү жигити Күлжигиттин Жуукуга (ал жердеги орус чебине) барарын жана бара турган күнүн так билип, мурда эле жашыруун даярдап койгон катты тумар сыяктуу үч бурчтук түрүндө чүпүрөккө аттын тери өтпөгөндөй кылып ороп, Күлжигиттин атынын калың жалынын астына көрүнбөгөндөй кылып байлатып коет да, уезддин начальнигине келип, сиз мага ишенбей жүрдүңүз эле. Эми ишенимдүү далилди сизге карматайын. Бүгүн Тилекматтын жигити ишсапары менен Жуукуга барат. Ал жайланышып, үйдө отурганда, анын атынын жалын каратыңыз, жалдын астында оролгон кат бар. Ал кат Какшаалдын бегине жеткирилмекчи. Каттагы сөздөрдү өзүңөр окуп, түшүнөрсүңөр, - дейт. Бул кабарды уезддин начальниги Жуукудагы чеп башчысына билдирет. Айткандай эле ат жалынын астынан чүпүрөккө оролгон, тумар сыяктуу үч бурчтук кат табылат.

Ишенимдүү өңдөнгөн бул катты Каракол уездинин начальниги Верныйга жөнөтөт. Ал жактан Тилекматты Верныйга жеткирүү жөнүндө буйрук келет. Ошентип, Тилекмат аке Верныйга барат. Ал жерде Тилекмат акени каттын мазмуну менен тааныштырганда, мындай иш оюна эмес, түшүнө да кирбей тургандыгын, кат өзүнө тиешелүү эместигин, бирок мөөр өзүнүкү экенин, мөөрдүн жанына басылган бармак, изи да өзүнүкү эместигин айтат. Андай болсо ойлонуп көр, мөөрдү кагазга ким басканын так билбесең, кайсы адамдан шек санайсың, ошону эсте, - дейт Верныйдагы орус начальниги.

Тилекмат аке, болду-болбоду ушул Токсоба болуп жүрбөсүн деп, болгон-койгонун начальникке баштан-аяк толук айтып берет. Начальник Токсобаны Верныйга алдырып, окуяны толук түшүндүрүп, чындыкты танбай, бурмалабай айтып берүүсүн талап кылганда, Токсоба бир чети карачечекей, кадырман кудасын кыя албай, бир чети өзүнүн абийиринен тая албай, мөөрдү Зарыпбектин тапшырмасы боюнча уурдап, ак акагазга басып алганын, мөөр жанындагы бармак изин да Зарыпбектин зордугу менен басып бергендигин мойнуна алат. Ошондо начальник Тилекматтан кечирим сурап, колдон келген бардык сый-урматты көрсөтүп:

- Сен бир топ убакыт бул жерде (Верныйда) болуп калдың. Ошол аралыкта Каракол уездинин начальниги сенин ордуңа Зарыпбекти сунуш кылган. Эми мен буйрук беремин, сен өз ордуна кызматка барасың, - дейт. Анда Тилекмат аке:

- Мен картайып калдым. Күндүр-түндүр тыным албай иштөөгө күч-кубатым келбей баратат. Менин ордума кат-сабаты бар, билимдүү жашырак

⁸ Жылкыбаева Ж. Кыдыр аке. - Бишкек: Адабият басмасы, 1993, 24-6.

адамды койгула, - деп өтүнөт. Начальник ойлонуп отуруп, бир аз тынымдан кийин Тилекмат акеге кайрылып, сен кимди өз ордуңа сунуштаар элеч? - деп сураганда, аке өз уулу Чыныбайдын атын атап, анын ушул Верныйдагы орус мектебинен билим алгандыгын, Санкт-Петербургда да кадеттик корпусунан билим алгандыгын, ошондон улам орус тилин дурус билерин, анын үстүнө жергиликтүү элди, алардын салтын, мүдөөсүн жакшы билерин, өз атасы сыяктуу адилет чындыкты сактай билерин, табиятынан сергек, сезимтал экендигин айтып берет. Тилекматты мурда эле жактырып жүргөн начальник огпол эле замат Чыныбайды Верныйга чакыртып, бетме-бет аңгемелешип көргөндөн кийин атасы ээлеген кызматка дайындаган буйругун берет.¹

Тилекмат акенин Верныйдан амсан-эсен келерин билип, Зарыпбектин айласы кетип, дагы бир жалаа жапкан катты даярдап, аны да Верныйга жөнөтөт. Ал катта:

- Тилекмат Балбай баатырга тымызын кошулуп, Ысык-Көлгө биринчи жолу келе жаткан орус өкүлүн өлтүрүшкөн, - деп жазылган. Бул каттагы маалыматты да иликтеп, атайын тергөө жүргүзүшсө, катта айтылган окуяга Тилекмат акенин таптакыр катышы жоктугу аныкталат.

Эскертүү. Балбай баатырдын орус өкүлүн өлтүргөнү чындык болгон. Бул окуя - Эшкожо уулу Балбай баатырдын жөнсүз, себепсиз таарынычынын натыйжасы. Анын орустарга болгон таарынычы мындайча болгон. 1854-жылы Ысык-Көлдөгү эл башчылары элчи Качыбек Шералы уулу аркылуу Батыш Сибирь генерал-губернатору Г.Х.Гасфортко Боронбайдын, Балбайдын, Тилекматтын бармактары басылган кат жиберилет. Катта көл өрөөнүндөгү он миңден ашык бугу эли Россия империясынын букаралыгына өз ыктыяры менен өтүп, падышанын буйругуна толук баш ийгендигин билдиришет. Генерал-губернатор бул билдирүүгө ыраазы болуп, келген адамдардын бардыгына баалуу белектерди берет. Ушул эле салтанатта Боронбайга орус аскеринин подполковниги, Балбайга катпитан деген наам ыйгарылган буйрукту жана аны далилдөөчү күбөлүктү берет. Бул сапаркы элчиликке Качыбек, Зарыпбек, Тагай, Балбай ооруп калгандыктан, анын ордуна баласы Мойнок (Балбайдын баласы) барышкан. Балбайга Берилүүчү документти конвертке салып, губернатор Мойнокко берген. Элчилер кайтып келе жатканда Зарыпбек Тагай аркылуу Мойноктогу катты уурдатып алып, жок кылган.

Элчилер келгенден бардык кабарларды - баргандарды жана Боронбайды сыйлаганын угуп, орустарга кошулуу демилгесинде мен да бар элем, катка мен да бармагымды бастым эле, эмне үчүн мага сыйлык берилген жок, - деп таарынып, кек

сактап калган.⁹ Ошол таарынычтын кесепетинен орус өкүлүн өлтүрөт.

Зарыпбек Тилекмат аке менен Чыныбайдын Ысык-Көлгө келе жатканын угат. Өзүнүн ойлоп тапкан жалаалары жалган болуп калгандыктан, Каракол уездинин начальнигине батынып сүйлөшө албай, анын тилмечин колго алууга аракет жасап, ага пара берип, аны өзүнө жакындатканга жетишет. Парага алданган тилмеч-катчы Тилекмат аке Верныйга кеткенден бери Зарыпбек менен сырдаш болуп, анын айткандарын аткарып жүрөт.

Тилекмат аке Караколго келери менен уезддин начальнигине жолугары, 4-5 ай аралыгында болгон иштер жөнүндө сүйлөшөрүн билет. Айласы кеткен Зарыпбек эми Тилекмат акени жок кылуунун айла-амалын издей баштайт. Ал тилмеч-катчынын жардамы менен ууга сугарылып, узакка ууга чыланган устарадай курч, бир четинен көзөлгөн кичинекей ак чайнектин капкагындай темирди күн мурунтан камдап коет. Максаты ал курч темирди Тилекмат акенин үзөңгү боосунун төнөлүгүнө жашыруун байлап коюп, аны уулантуу болгон. Ойлонуп табылган бул кылмыштуу ишти да Зарыпбек тилмеч-катчы менен бирге аткарган.

Тилекмат аке уезддин начальниги менен болгон сүйлөшүүлөрүн аяктап, бир нече жигиттин коштоосу менен үйүнө жөнөйт.

Жолдо келе жатканда баягы катылган темир анын тизесине жакын балтырын чийип коет. Үйүнө келгенден эки-үч күн өткөндөн кийин эти ысып, орруй баштайт. Оорусу күндөн-күнгө улаарып, күчөй берет. Табыпчылар оорунун дабасын таба алышпай, акыры ушул оорудан Тилекмат аке жарык дүйнө менен кош айтышат.¹⁰

Тилекмат акенин ооруп калганын уккан эл тынбай келип турганда, бата берген экен: - Сары самоор, кызыл чай алдыңардан кетпесин. Кара сабаа, бал кымыз капшытыңдан кетпесин. Балтыр бешик жаш бала тилегенден кетпесин. Мемиреген калың эл көл жээгинен кетпесин. Узун өмүр, бак берип, душманыңар жетпесин. Алдыңдан душман тоспосун, артыңдан душман куубасын, душман силерден озбосун, оомийин!

Тилекмат аке көзү өтөрдө эл-журтка, балдары жана неберелерине мурас катары керээзин айткан экен:

- Сары самоор, кызыл чай алдыңардан кетпесин.
Кара сабаа, бал кымыз капшытыңдан кетпесин.

⁹ Турсунов Э. Балбай. - Бишкек: ПКОО «Салам», 2002, 240-244-бб.; Э.Турсуновдун «Боронбай» романындагы (- Бишкек: ААК «Акыл» басмасы, 2004, 291-6.) тиркеме. Тиркемени доцент Д.Сапаралиев даярдаган.

¹⁰ Ачикеев К. аталган эмгеги, 130-131-бб.; Исаев Мукаштын жыйнаган санжырасы. Дареги: Каракол ш., Б.Бейшеналиева көчөсү - 291, жогорку билимдүү.

Балтыр бешик жаш бала
 тилегенден кетпесин.
 Мемиреген калың эл
 көл жээгинен кетпесин.
 Узун өмүр, бак берип,
 душманынар жетпесин.
 Алдыңдан душман тоспосун,
 артыңдан душман куубасын,
 душман силерден озбосун, оомийин!

Бири-бириңерге жылуу саламыңардан жазбагыла, анткени тирүүчүлүктөгү адам милдети – саламдашуу;

- Кары адамга, алсыз адамга, оорулуу адамга жана бечараларга колдон келишинче жардам көрсөткүлө;

- Бири-биринерден ширин сөзүнөрдү аябагыла, эч убакта жалган сөздү, ушак-айыңды оозуңарга албагыла, мындай сөздөр ырыскыны кесет;

- Барчылыкта да, жокчулукта да сабырдуу болгула. Барчылыкта ысырапчылык кылба, жокчулукта башыңды жерге салба;

- Адамдар менен маектешип отурганда жүйөөлү сөз сүйлө. Жүйөөлүү сөз колундан келбесе, үн катпай отурууну үйрөн. Сүйлөгөндө жайдары бол;

- Сүйлөгөндө назик бол. Сүйлөп жаткан адамдын сөзүн бөлбө. Топ жыйында уруксатсыз сүйлөбө. Көп сүйлөп, эзмелик кылба. Сөзүң кыска, нуска болсун. Сүйлөгөндө адам дилин оорутпа. Бул - адептүүлүктүн белгиси;

- Баарынан да адамды урматтай билүүнү үйрөнгүлө. Адам - бардык жаныбарлардын ыйыгы, ошондуктан ал урмат-сыйга татыктуу. Адамды урматтай билсең, андан урмат көрөсүң;

- Адамдын иштеген ишин адилет баалай бил. Ошондой шартта эл урматына татыйсың. Адамдын кубанычына да, кайгысына да ортоктош бол. Ошондо адам алкышына татыктуу болосун;

- Өзүң тапкан ырыскыңа каниет кыл. Бирөөнүн өзүндөн артык жашаганына суктанба, бирөөнүн өзүндөн кем жашаганына сынтакпа. Буларды жосуну жок адамдар гана жасайт;

- Тааныш адам, же чоочун адам болсо да, алар менен дидалашууда мээриминди төгүп тур. Жагымдуу мээрим адамга ыракат тартуулайт. Мындай жылуу мээрим менен адамдарды өзүңө жакындатасың;

- Эч убакта жеңил-желпи сезимге, утурумдук нерселерге жеңдирбегиле. Дайыма токтоолукту, көтөрүмдүүлүктү кармана билгиле;

- Эл алдында дилиңдин тазалыгын көрсөтө бил. Мындай аракет адамга ишеним тартуулайт. Адамдардын ишенимине татыктуу болуу - чоң бакыт;

- Өзүңдү өзүң башкара бил. Бул сапат өзгөчө нысабыңды тыя билгенде байкалат. Нысабын тыя билбеген адам акыры чоң зыянга учурайт;

- Акылмандардын, көптү көргөн карыялардын, билимдүүлөрдүн, өнөрпоздордун жагымдуу сөздөрүн эсиңе тута бил. Накыл-насаат сөздөрдү сактай билүү - зарылдын зарылы. Накыл-насаат сөздөр - жан дүйнөнү тазартат, байытат.¹¹

Тилекмат аке жарык дүйнө менен кош айтышканда, кыргыз жергесинин ат жеткен бардык булуң-бурчунан аттуу-баштуу адамдар келишип, топурак салышып, көлдүктөргө көңүл айтышкан экен. Анткени Тилекмат аке өз тукуму гана эмес, Ысык-Көл өрөөнүндөгү жалпы элдин атасы болгон. Эл өзү ушундай кабыл алган.

Адабияттар:

1. Жылкыбаев Апыш, Жети-Өгүз району, Балтабай айылы, жогорку билимдүү, санжырачы, 1924-ж. туулган;
2. Касманбетов Сапарбек, Бишкек ш., Киргизия - 1, А.Кожомкулов көчөсү - 8, жогорку билимдүү, Эл Манасчы коомдук Манас академиясынын академиги, Улуттук Жазуучулар Союзунун мүчөсү, 1934-ж. туулган, санжырачы.
3. Чыныбаев Турсуналы, санжырачы, орто билимдүү, 1932-жылы туулган, Түп району, Кең-Суу айылы, азыркы дареги: Каракол ш., К.Кадыров көчөсү - 20.
4. Асаналиев Үсөнбек, 1932-ж. туулган, филология илимдеринин доктору, профессор, КР Жазуучулар Союзунун мүчөсү, санжыра иликтөөчү, дареги: А.Коенкөзөов көчөсү-47, 42-батир.
5. Ачикеев Кудайберген. Тилекмат - акылман башчы, даанышман кеңешчи, баатыр элчи. - Бишкек: 1998, 120-6.; 130-131-6.
6. Исаев Мукаштын жыйнаган санжырасы. Дареги: Каракол ш., Б.Бейшеналиева көчөсү -29, жогорку билимдүү, 1942-ж. туулган.
7. Касымов Туратбек, КР Жазуучулар Союзунун мүчөсү, санжыра жыйноочу жана иликтөөчү, бир нече тарыхый романдардын автору, дареги: Жети-Өгүз району, Дархан айылы, Толукбаев көчөсү - 30, 1942 ж. туулган.
8. Иманов Акеш. Мойт аке, Сарт аке, Тилекмат чечен. - Бишкек: 2009, 67-6.
9. Жылкыбаева Жамийла. Кыдыр аке. - Бишкек: Адабият басмасы, 1993, 24-6.
10. Турсунов Эрнис. Балбай. - Бишкек: ПКОО «Салам», 2002, 240-244-бб.

¹¹ Алымбаев Темиркул, Ата Мекендик согуштун ардагери, КР Эмгек сиңирген мугалими, Жогорку билимдүү, дареги: Жети-Өгүз району, Ак-Дөбө айылы, 1925-жылы туулган, санжыра жыйноочу жана иликтөөчү.

Рецензент: к.филол.н. Шакиров Ш.